

BOSHLANG‘ICH SINFLARDA JARANGLI VA JARANGSIZ UNDOSH TOVUSHLAR

Jo‘rayeva Sh.K.

Farg‘ona davlat universiteti

Tayanch so‘zlar: jarangli undoshlar, jarangsiz undoshlar, nutq, talaffuz, artikulation tovush, bo‘g‘iz undoshi, shovqin, ovoz, sonor, kreativ.

Ключевые слова: звонкие согласные, глухие согласные, речь, произношение, артикуляционный звук, слоговой согласный, шум, голос, сонорный, творческий.

Key words: voiced consonants, deaf consonants, speech, pronunciation, articulatory sound, syllabic consonant, noise, voice, sonorous, creative.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti qaroriga binoan zamonaviy bilim olish hamda mehnat bozorida talab yuqori bo‘lgan kasb-hunar egallash istagida bo‘lgan yoshlarning ta‘lim olishi uchun keng imkoniyatlar yaratib, ularga ulg‘ayib kelayotgan yosh avlodning kasbiy mahoratini, intilishlarini rag‘batlantirish va qo‘llab-quvatlash maqsadida bir nechta qarorlar qabul qilindi:

1. 2022-yil 1-oktyabrdan boshlab axborot texnologiyalari sohasida bilim olish uchun ta‘lim krediti ajratish.

2. Axborot texnologiyalari sohasida tahsil olish uchun ta‘lim kreditlari bo‘yicha tijorat banklarini muolijaviy resurslar bilan ta‘minlash

3. “Ijtimoiy ximoya yagona reystri”ga kirgan oilalar farzandlari bo‘lgan hamda “Yoshlar daftari”ga kirgan yoshlar 2023-yil 1-avgustga qadar “Bir million dasturchi” loyihasi doirasida o‘quv kurslarini tamomlagan va sertifikat olgan bo‘lishini ta‘minlash. Va yana shu kabi bir nechta qarorlar qabul qilindi, amalga oshirilishi tashkillandi.

Ushbu maqolaning asosiy maqsadi tovushlar, ularning turlari haqida ma‘lumotlar berish, boshlang‘ich sinflarda jarangli va jarangsiz undosh tovushlarning qo‘llanilishi yangilangan ona tili darsliklarida jarangli va

jarangsiz undosh tovushlari tadbiqu, darslik tahlili, yangiliklar yaratish va yangi metodlar bilan uyg'unlashtirish.

Tovush (tilshunoslikda) nutq tovushi – kishining murakkab artikulyatsion faoliyat natijasi, muayyan akustik (eshitilish) va perseptiv (idrok etilish) xususiyatlari bilan ajralib turadigan eng kichik nutq birligi hisoblanadi. Talaffuz usuliga muvofiq tovushning akustikasi, artikulyatsiyasi va persepsiyasi haqida fikr yuritish mumkin. Har bir nutq tovushi artikulyatsion jihatdan talaffuz a'zolarining murakkab harakati davomida paydo bo'ladi. Akustik jihatdan esa, har qanday boshqa tovush singari, havo muhiti orqali tarqaladigan tebranma harakat sifatida ta'riflanishi mumkin. Nutq tovushlarini hosil qiluvchi vosita (tebrantiruvchi kuch) o'pkada nafas yo'li orqali chiqib, avval bo'g'izga so'ng undan og'iz bo'shlig'iga, ba'zan burun bo'shlig'iga o'tadigan havo oqimidir. Ovoz, asosan, bo'g'izda hosil bo'ladi. Unda ko'ndalang joylashgan elastik, yupqa tovush paychalari mavjud bo'lib, so'zlash paytida o'pkadan chiqayotgan havoning kuchi bilan titraydi va ovoz yuzaga keladi. Unlilar, sonorlar va jarangli undoshlardagi ovoz ana shuning hisoblanadi. Bo'g'iz orqali o'tgan havo oqimi til, tanglay, tish yoki ikki labning to'sqinligiga duch kelib, shovqin paydo qiladi, natijada jarangsiz undoshlar hosil bo'ladi. Tovushlar so'z va grammatik ko'rsatkichlarni shakllantirish hamda ularni bir-biridan farqlash, ajratish uchun xizmat qiladi. Bunday xususiyatli tovushlarni fonema deyildi, lekin barcha tovush ham fonema bo'la olmaydi. Tovush (fonema)lar bir necha jihatdan tasnif qilinadi. Ovoz va shovqinning ishtirok etish darajasiga ko'ra, ular avvalo 2 ga bo'linadi: unli tovushlar va undosh tovushlar.

Undosh tovushlar — og'iz va bo'g'iz bo'shlig'ida turli to'siqlarga uchrab hosil bo'ladi, tarkibi faqat shovqindan yoki ovoz va shovqindan iborat tovushlar hisoblanadi. Ularning talaffuzida havo oqimi sirg'alib yoki portlab chiqadi. Bu havo oqimi un paychalarini titratib yoki titratmay o'tishi mumkin. Natijada turli jihatdan bir-biridan farqli undosh tovushlar hosil bo'ladi.

Undosh tovushlar bir necha jihatdan tasnif qilinadi:

- 1) ovoz va shovqinning ishtirokiga ko'ra;
- 2) hosil bo'lish o'rniga (nutq a'zolarining ishtirokiga ko'ra);
- 3) hosil bo'lish usuliga ko'ra;

4) palatalizatsiyaga (tilning qattiq tanglay tomon ko'tarilishiga) ko'ra. Ushbu tasniflarni hozirgi o'zbek adabiy tilidagi 24 ta [b, v, g, d, j (jyuri), j (jo'ja), y, k, l, m, n, ng, p, r, s, t, f, x, s, ch, sh, q, g', h] undosh tovushlar misolida ko'rib chiqishimiz mumkin. Ovoz va shovqinning ishtirokiga ko'ra, undosh tovushlar 2 asosiy turga bo'linadi: sonorlar va shovqinlilar. Sonorlar (m, n, ng, l, r) tarkibida shovqinga nisbatan ovoz ustunlik qiladi. Shovqinlilar esa

faqat shovqindan yoki shovqinga ovoz qo‘shilishidan hosil bo‘ladigan undosh tovushlar hisoblanadi. Ovozning qatnashishi yoki qatnashmasligiga ko‘ra, shovqinli undoshlar ham 2 turga bo‘linadi: jarangli undoshlar va jarangsiz undoshlarga bo‘linadi.

Jarangli undoshlar (b, v, g, d, z, y, j, j, g‘, l, m, n, r, ng) shovqinga ovoz qo‘shilgan undoshlardir.

Jarangsiz undoshlar esa (p, f, k, t, s, sh, ch, x, q, h) faqat shovqinning o‘zidan iborat bo‘ladi. Hosil bo‘lish o‘rniga ko‘ra, undosh tovushlar 3 ga bo‘linadi:

lab undoshlari lab-lab undoshlari (p, b, m) va lab-tish undoshlari (v, f)dan iborat;

til undoshlari — til oldi (b, p, d, t), til orqa (k, g), til o‘rta (y) va chuqur til orqa (q, g‘, x) undoshlaridan iborat;

bo‘g‘iz undoshi (h). Hosil bo‘lish usuliga ko‘ra, undosh tovushlar 2 ga bo‘linadi; portlovchilar — nutq a‘zolarining jipslashuvi va havo oqimi bosimining shu a‘zolari yorib o‘tishi natijasida hosil bo‘ladigan p, b, t, d, k, g kabi undoshlar; sirg‘aluvchilar — nutq a‘zolari bir-biriga yaqinlashib, havo oqimi shu tor oraliqdan sirg‘alib chiqishi natijasida hosil bo‘ladigan v, f, z, s, j, sh, x, g‘ kabi undoshlar.

Jarangli va jarangsiz undosh tovushlar, ularning yozuvda ifodalanishi. O‘quvchilarga jarangli va jarangsiz undoshlar tovushlar talaffuzini kuzatishga asoslanib tanishtiriladi. Bunda jufti bor jarangli va jarangsiz undoshlar ajratib olinadi. Kuzatishda o‘quvchilar faol qatnashishi va ularga jufti bor jarangli undosh bilan jarangsiz undoshlarni ajratish qanchalik muhim ekanini yaqqol ko‘rsatish uchun faqat bitta undosh tovush bilan farqlanadigan masalan, gul – kul, dil – til, zina – sina, joy – choy kabi so‘zlardagi tovushlarni taqqoslash maqsadga muvofiq bo‘ladi. Bunda o‘qituvchi o‘quvchilar diqqatini b-p, v-f, g-k, d-t, z-s, j-ch tovushlari biri jarangli, ikkinchisi jarangsiz undoshdan iborat tovush juftlarini hosil qilishiga qaratadi, ularning talaffuzidagi farqni amaliy tushuntiradi (jarangli undosh tovushlarda shovqin va qisman ovoz qatnashadi, jarangsiz undoshlarda esa faqat shovqin eshitiladi). Ovoz va shovqinning ishtirokiga ko‘ra undosh tovushlar dastlab ikki turga bo‘linadi: 1) shovqinli undoshlar (jami 19 ta) tarkibida shovqinning miqdori ovozga nisbatan ko‘p yoki ovoz mutlaqo qatnashmagan tovushlar bo‘lib, bu guruhga b, v, g, d, j (ajdar), j (jiyan), z, y, k, p, s, t, f, x, ch, sh, q, g‘, h undoshlari kiradi. Shuning uchun ham shovqinli undoshlar un paychalarning ishtirokiga, tarkibida ovozning ishtirok etish-etmasligiga ko‘ra, ikkiga bo‘linadi: a) jarangli undoshlarni (jami 9 ta) talaffuz qilish paytida un paychalari titraydi, shuning uchun uning tarkibida ovoz qatnashadi, lekin ovoz miqdori shovqinga nisbatan ozroqdir. Jaranglilar

shu bilan sonorlardan farq qiladi: v, b, g, d, j (garaj), j (jo‘xori), z, y, g‘, b) jarangsiz undoshlar (jami 10 ta) talaffuzida un paychalari qatnashmaydi, bu undoshlar faqat shovqinning o‘zidan iborat bo‘lgan, tarkibida ovoz mutlaqo ishtirok etmaydigan tovushlardir: k, p, s, t, f, x, ch, sh, q, h. Ba’zi jarangli va jarangsiz undosh tovushlar hosil bo‘lish o‘rni jihatdan juftlik (8 ta) hosil qiladi: b – p, v – f, g – k, d – t, j(qorishiq) – ch, j(sirgaluvchi) - sh, z - s, g - x . 2) sonor (yoki shovqin ishtirok etgan ovozdor) undoshlar (jami 5 ta) tarkibida ovozning miqdori shovqinga nisbatan ortiq bo‘lib, ularga m, n, ng, l, r undoshlari kiradi. Bunday ovozdor undoshlarning hosil bo‘lishida un (ovoz) paychalari faol ishtirok etadi – bu tovushlar un paychalarining titrashidan hosil bo‘ladi, shuning uchun ham ular unli tovushlarga birmuncha yaqin turadi. Ammo bu undoshlar o‘pkadan chiqib kelayotgan havo oqimining og‘iz bo‘shlig‘ida to‘siqqa uchrab, qisman shovqin hosil qilishi natijasida hosil bo‘ladi.

Yangilangan ona tili darsliklarida jarangli va jarangsiz undosh tovushlar 2-sinf 1-qismida berilgan. Mavzuning nazariy qismiga o‘tishdan avval bolalarga mavzuning mohiyatini tushunib olishlari uchun amaliy bajarilishi kerak bo‘lgan bir nechta amaliy mashqlar va savollar berilgan:

Tovush paychasi qayerda joylashgan?	Tovush paychasining qanday vazifalari bor?
b, y, z, tovushlarini talaffuz qilganda tomog‘ingizda tovush paychasining tebranayotgani seziladimi?	p, t, s, tovushlarini talaffuz qilganda tovush paychasining tebranishi deyarli yo‘qolgani seziladimi?

Masalan: 48-sahifa

O‘pkadan chiqayotgan havo oqimlarining tovush paychasini tebratish ovozni hosil qiladi.
O‘pkadan chiqayotgan havo oqimining til, tish, yoki lab to‘sig‘iga uchrashi shovqin hosil qiladi

Ushbu qoida asosida o‘qituvchi albatta har bir ko‘rinishga mos harflar asosida amaliy bajarilishini tashkillash lozim, chunki kichik yoshdagi bolalar nazariy ma’lumotlardan ko‘ra amaliy holatda olingan bilimi xotirada uzoq saqlaydi.

49-sahifa

O‘zbek tilida jarangli va jarangsiz undosh tovushlar bor.
Jarangli undosh tovushlar talaffuz qilinganda shovqin va ovoz eshitiladi, jarangsiz undosh tovushlarda faqat shovqin eshitiladi

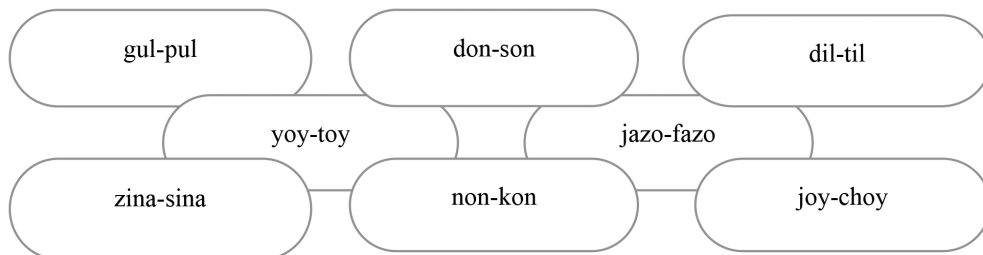

Shu bilan bolalarga jadval asosida jarangli va jarangsiz soʻzlar berilgan

Jarangli undoshlar		Jarangsiz undoshlar
b	d	p
g	v	t
z	gʻ	k
j	j	f
l	m	s
n	r	x
y	ng	ch
		sh
q		
h		

Yuqordagi jadval asosida darslikda turli xil mashqlar berilgan. Bu orqali oʻquvchilar dars davomida oʻrgangan nazariy bilimlarini amaliy tarzda mustahkamlashi ancha yuqori darajadagi samarani koʻrsatadi.

51-sahifa 4-mashq. Soʻzlarni ovoz chiqarib oʻqing va yozing.

51-sahifa 8-mashq

omad
maktab
kitob
odob
barg

omadi
maktabi
kitobi
odobi
bargi

Berilgan jadval asosida darslikda turli usuldagi mashqlar keltirilgan. Bu holat o'quvchilarning bir harf orqali so'zlarning o'zgarishi va bu jarayonda har bir so'z alohida-alohida ma'no anglatishini oson o'rganib olishlari uchun yordam vazifasini bajaradi.

1. Berilgan so'zlarni birma-bir ovoz chiqarib o'qiganda ohirgi undosh tovushning talaffuzida qanday o'zgarish bo'lyapti?

2. Ikkinchi ustundagi so'zlarda undoshdan keyin kelgan unli tovush nimani o'zgartiryapti?

54-sahifa

So'z oxirida kelgan jufti bor undosh tovush yozilishini tekshirish uchun undoshdan so'ng unli tovush qo'shib aytamiz.

Tekshiruvchi so'z deb so'z oxirida undosh keyin unli tovush qo'shilgan so'zga aytiladi: umid-umidi

Maqolada boshlang'ich sinf darslarida jarangli va jarangsiz undosh tovushlarining qo'llanilishi, ularga doir qoidalar va mashqlar tahlili, izohi yangilangan ona tili darsligida mavzuni berilishi, uning tahlilini uchratishingiz mumkin. Bundan tashqari darslikdagi mavzuga oid qoidalar asosida berilgan jadvallarning na'munalari ham keltirilgan. Jarangli va jarangsiz undosh tovushlar mavzusiga oid fikr, tafsiyalar va xulosalarni ketma-ketlik asosida berildi. Kichik yoshdagi bolalar uchun ushbu mavzu yuzasidan chalg'ituvchi holatlarni bolalar diqqatini tortadigan metodlar orqali foydalanish haqida fikr berildi.

Adabiyotlar:

1. 2-sinf ona tili darsligi 1-qism
2. www.president.uz
3. © 2023 O'zbekiston Respublikasi Prezidentining rasmiy veb-sayti
4. K. Qosimova, S. Matchanov, X.G'ulomova "Ona tili o'qitish metodikasi"
5. T.: "Nosir" nashriyoti.
6. N. Jo'rayeva. Boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish metodikasining dolzarb masalalari.
7. M. Mirzayev, S. Usmonov, I. Rasulov. O'zbek adabiy tili. T.: 1978
8. Qilichev E. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Buxoro, 2001.
9. Jamolxonov.N, Hozirgi o'zbek adabiy tili.-T.: O'qituvchi,2005.
10. Nurmonov.A O'zbek tilshunosligi tarixi.-T.: O'zbekiston,2002
11. M.Mirzayev, C.Usmonov, I.Rasulov. O'zbek tili. T. 1978
12. O'zbek tili leksikologiyasi. T. 1981.
13. Fuzailov.S, Xudoyberganova.M, Yo'ldasheva.Sh T.: Ona tili „O'qituvchi“ nashriyoti
14. Rahmatullayev Sh, Hojiyev A. O'zbek tilining imlo lug'ati. - Toshkent: "O'qituvchi"
15. w.w.google.uz

РЕЗЮМЕ

Yangilangan ona tili darsligimizda jarangli va jarangsiz undoshlar yangi bir ko‘rinishda va kreativ mashqlar bilan berilgan. Unlilar, sonorlar va jarangli undoshlardagi ovoz ana shuning hisoblanadi. Bo‘g‘iz orqali o‘tgan havo oqimi til, tanglay, tish yoki ikki labning to‘sqinligiga duch kelib, shovqin paydo qiladi, natijada jarangsiz undoshlar hosil bo‘ladi.

РЕЗЮМЕ

В нашем обновленном учебнике по родному языку сленговые и неслоговые согласные представлены в новом виде и с творческими упражнениями. Так считается звук в гласных, сонорных и звонких согласных. Воздушный поток, проходящий через горло, сталкивается с препятствием на языке, небе, зубах или обеих губах, вызывая шум, который приводит к неслоговым согласным.

SUMMARY

In our updated textbook on the native language, syllabic and non-syllabic consonants are presented in a new form and with creative exercises. This is how the sound in vowels, sonorous and voiced consonants is considered. The airflow passing through the throat collides with an obstacle on the tongue, palate, teeth, or both lips, causing noise that leads to non-syllabic consonants.